

МІФОЛОГІЧНІ ВІРУВАННЯ УКРАЇНЦІВ ПРО ДЕРЕВА

Український народ завше був спостережливий до природи. Проникаючи в таємниці рослинного світу, наші предки почали одухотворювати життя дерев. Існувало навіть уявлення про дерево як реінкарнацію людської душі після смерті. Мотив перетворення людини в дерево особливо поширений в українському фольклорі. Міфічні метаморфози часто використовують у своїй творчості письменники. Згадаймо романтичні балади Т.Шевченка, «Лісову пісню» Лесі Українки та ін. До дерев ставилися як до живих істот, а ще вважали, що дерева живуть родами, як і люди. Навіть після того, як впаде дерево, воно не пропадає. З дуба змайструють колесо, із смереки вистругають дошку, і тоді, вже в новому образі, дерево починає друге життя. Згорівши у вогні, дерево не зникає безслідно – його сила переходить у полум'я.

Дерево у народному світосприйманні завжди уособлювало силу, стійкість, красу, міцність, а головне – вічність життя в тісному його єднанні корінням із землею. Не випадково родовідне дерево – це символ розгалуженого роду, сім'ї [3, 296].

Вважають, що дерева можуть давати людині енергію або відбирати її. Наділяють доброю енергією акація, береза, дуб, каштан, клен, верба, липа, горобина, сосна, яблуня.

Рудиментами вірувань у чарівну силу дерева є дія: аби не вректи, стукають по дерев'яній поверхні, приказуючи «тьху-тьху-тьху», очевидно, вірячи, що дерево здатне захистити від недоброго і відвернути лихо.

Те, що дерева сприймалися як живі істоти, здатні відчувати, розуміти, що

коїться довкола, – незаперечний факт того, що в більшості кращих зразків усної народної творчості до них звертаються як до рівних. У багатьох казках дерева приходять на допомогу головному персонажеві, переважно це дерева із жіночою семантикою – яблуня, груша, верба.

Залишки культу священних дерев маємо нині у звичаї клечати помешкання на Трійцю гілками з листям, вити вільце та замаювати ялиновими гілками браму на весілля.

Найбільшу пошану заслуговували дерева, які внаслідок своїх природних особливостей ставали священними. Дуб, бук, ялина, береза, калина, горіх, тополя, липа – це дерева, яким поклонялися наші предки, наділяючи їх незвичайними властивостями. Поняття про дерева-тотемі побутували з давнини у багатьох народів, у тому числі і в українців. Кожен слов'янський народ упродовж тисячоліть виробив свої особливі традиції, вірування, прикмети, символи, повір'я, пов'язані з деревами. Вони не тільки сприяли розширенню екологічного кругозору людини, але і впливали на взаємини з природою, були потужним чинником екологічного виховання свого часу.

Таким чином, ми з'ясували значення дерев у свідомості українців, а тепер спробуємо розглянути рецепцію та магичні функції найпоширеніших із них, зокрема на Гуцульщині, – дуба, верби, тополі, берези, осики, явора, бука, ясена та бузини.

Природа в уявленнях гуцулів сповнена життя, в ній взаємозв'язані реальне й ірреальне, звичайні, видимі і

надзвичайні, таємничі речі. Віруванням, пов'язаним із рослинним світом, властиві здебільшого загальнопоширені версії тотемістичного характеру, образи, персоніфікації. Деякої локальної своєрідності набувають вони у контексті з місцевими явищами флори і традиційними заняттями.

Населення Гуцульщини донині є переконаним носієм міфологічних уявлень, оскільки вірить, що мудрість народу, освячена століттями, – це єдина істина, квінтесенція багатвікового досвіду спостережень.

Священні, улюблені дерева не можна було вирубувати, ламати, нищити. За зрубане дерево пророкувалася кара.

Особливе місце серед священних дерев, яким поклоняються українці, займає **дуб** (дерево Перуна). Найбільшим у діброві дубам давні українці приносили жертви (здебільшого – різні страви). Часто в космогонічних легендах саме у вигляді велетенського дуба уявляли Світове дерево. Його коріння символізувало підземний світ, крона – небесний, а стовбур – світ людей [1, 55; 13, 342].

Дуб широко застосовували в лікувальній магії та в народній медицині. До нього зверталися за допомогою, коли немовля ночами плакало і не спало. Вірили в здатність дуба забирати дитячі хвороби. Для цього малюка обносили довкола дуба 9 разів, а потім на гілках розвішували клаптики його одягу, вважаючи, що після зотління тканини дитина одужає. Або ж для оздоровлення дитину тричі передавали один одному через розщелину в дубі, в який влучила блискавка [14, 144]. Освячені у Перунів день жолуді використовують у магії родючості й шанують як чоловічі обереги, захиті в одяг. Листя цього могутнього дерева помічне в оздоровчій

магії для чоловіків та синів, щоб вони були міцними та дужими [13, 340].

Вербу по праву можна назвати українським деревом-тотемом, від якого, як вірили, походять люди. Очевидно, у найдавніші часи верба символізувала богиню чародійства, яка опікувалася дітонародженням. Недарма в українців існує повір'я, що дітей знаходять на вербі (таке уявлення має свої аналоги і в литовців) [13, 344]. Подекуди в Україні вербу вважали нечистим деревом, бо з її деревини виготовили цвяхи для збивання хреста Господнього, покарання ж за це – черва, що часто її точить.

Вербу пов'язують з водою: де вода, там і верба. За допомогою вербової гілки шукали місце для копання колодязя. Крім цього, верба має здатність очищати воду, оскільки наділена дезінфікуючими властивостями.

Вірили, що в хату, в якій є свячена верба, ніколи не влучить блискавка. Донині на Гуцульщині на Водохреща невеличкі освячені вербові хрестики прибивають над дверима хати, стайні та інших господарських будівель, щоби не заходила в двері жодна погань. Важливе значення має биття вербовими гілочками, якими християни б'ють один одного на Вербну неділю на знак наближення Великодня, бажаючи добра та здоров'я. Серцевина верби, за повір'ям, – один із небагатьох предметів, яким можна вдарити відьму, нейтралізуючи її силу [14, 172].

Із верби з темного лісу, яка ніколи не чула ні шуму води, ні співу півня, роблять чарівну сопілку, від співу якої мертві встануть з могил і живими прийдуть з того світу [9, 72]. А ще гілочки верби можуть поживавити торгівлю. Побутує думка, що вербовий прут, яким роз'єднали гадюку, що заковтує жабу,

набуває незвичайної сили. Ним, змахнувши навхрест над головою, можна відвернути градову хмару від села.

Віничком із верби обметеш стіни – все недобре, що є при хаті, долі упаде. Зметеш ним долівку та винесеш надвір, ввечері спаливши, очистиш господу від усякого зла. Намоченим в окропі вербовим віничком щосуботи жінка біла чоловіка, як він купався, щоб не болів попереки.

З вербових кілків робилися остроги для сіна, накривали стіжки вербовим віттям, аби легко корівочка положилася. Гілками городили тини, з них виплітали найрізноманітніші речі. З трухлявої верби брали глини для вазонів. Коло старої верби робили найперший навесні танець, щоб толока не вигоряла від спеки [15, 31].

Плакучу вербу садили на могилах самогубців, гіллям накривали убитого вояка чи того, хто наглою смертю загинув, щоб душа швидше до Бога прийшла. На похорон плакучими гілочками встеляли долівку, аби мрець за собою нікого не взяв. На Юрія вербові гілки запихають в шматки глини, які кладуть на стовпи біля воріт [13, 341].

З верби робили коліски, хлопчики витесували свисток, під вербою старалися зустрічатися пари, щоб злий дух не розділив. Усна народна творчість говорить: верба коло криниці – не будеш мати п'яниці, верба край городу – відверне шкоду, верба коло брами – сам Господь з нами [15, 31].

Тополя, міфічний образ-тотем давніх слов'ян, персонаж фольклору, вважалася сакральним священним деревом, яке дозволялося рубати тільки для жертвоних вогнищ. В українському фольклорі тополя була канонізованим символом засмученої, безталанної дівчини [7, 599].

Висаджували тополі, як правило, на узбіччі доріг. У народних повір'ях суха тополя віщувала горе дівчині.

В Україні часто садили тополю біля господи – за погребом або дровітнею у родині, де народилася дівчина. Щоб дитина виростала стрункою і здоровою, треба було в травні, коли тополя випустить перше листя (і обов'язково вранці), сім або дев'ять разів постояти біля тополі, міцно обнявши її якомога вище.

Тополя дієва проти лихого. Хрестики з неї вважаються амулетами проти нечистої сили. Прикріплюють кусочок цього дерева також у кімнаті над одвірком, щоб закрити чортові вхід. Виготовлений з тополі клин міцно утримує вампіра у гробі [17, 247].

У літературних творах образ тополі часто використовував Т.Шевченко. У сучасній українській поезії з'являються переосмислені народнопоетичні символи тополі. Зокрема, цей образ уособлює рідну землю і її багатостраждальну історію.

Береза – дерево-тотем, завдяки своїй білій корі стала символом чистоти, дівочої ніжності. Вважалася оберегом від злих духів, тому її досить часто садили біля хати, щоб милувала око і захищала садибу. Жіноча символіка берези відображена в оздоровчій магії. Матері заварюють листя для купелі своїх дочок із відповідними замовляннями [13, 351].

Березу широко застосовували в народній медицині, причому більшість рецептів мають раціональне підґрунтя, проте деякі – виражене магічне. Наприклад, гілки, зрізані на Праву середу (Рахманський великдень), вважають лікувальним засобом від хвороб опорно-рухової системи.

З березою пов'язані демонічні та напівдемонічні істоти жіночої статі: на вітах, так само, як і на вербових, у слов'янських легендах гойдаються русалки та мавки, відьми часто літають саме на березових мітлах [6, 340].

Відома також циганська ворожба на березі, до якої вдавалися українці. Для її здійснення знімали із себе спідню сорочку, обертали навколо стовбура живої берези й уважно слухали довколишні звуки, оскільки саме вони нібито віщували майбутнє [14, 168].

Ялина у дохристиянському світогляді відповідала за щасливий шлюб, бо й донині вірять, що коли закопати чоловікові штани під ялиною, він нізащо не зрадить дружини, адже буде фізично на це не спроможний.

Ялина слугувала помічницею заміжнім жінкам. Якщо прокурити смолою ялини у хаті перед поверненням чоловіка з роботи, то не зайде разом з ним злий дух [15, 25].

Защита у поясі крапля ялинової смоли остереже чоловіка від чужої жінки і любовних чарів. А від привороту потрібно скропити відваром гілочок одяг, примовляючи: «Глиці, глиці з найвищої ялиці, заберіть в неї силу, якою мого зманила. Най умертвлять ці глиці силу від примівниці». Ялинові голки забирають і відводять до лісу наслану на людину нечистою силою чорноту.

Існує повір'я, що гілка ялини під ліжком врятує від блискавки. А ще – не можна садити біля хати ялицю, ялину, тую, бо це принесе нещастя, оскільки вважають, що хвойне дерево стягує всю силу з подвір'я і саду, щоб захиститись від вроків [5, 27; 22, 261].

За кількістю народних переказів перше місце займає **осика**, яка спочатку

поміж дерев, створених Богом, нічим особливим не вирізнялась. Негативні ознаки у народних повір'ях осика отримала з часу Христового пришествя у світ. Властивості осики тремтіти навіть у найтихішу погоду змусили вважати її проклятим деревом, що завше тремтить від страху. Варіантів пояснення цього явища є декілька, однак найбільш поширене на Україні повір'я, ніби листя осики тремтить тому, що на ній повісився Іуда Іскаріот. Спершу він хотів повіситися на березі, але та з переляку побіліла і стала білокорою. Як прокляте дерево осики ніколи не використовували для спорудження будинків, та й хату не ставили на тому місці, де росла осика (щоб родина не тремтіла від хвороб). Не дозволяють осиковою палицею бити людей або худобу (бо відразу «скрутиться»). У давнину на осичі вішали вбиту змію, щоб не ожила. Осиковим кілком як чопом послуговується відьма, коли доїть чужі корови: для цього їй достатньо встроїти кілок у якесь дерево, що росте на її подвір'ї, і з нього потече молоко. На осикових дровах вона варить своє зілля. Чарівник, щоб зашкодити господарям нової хати, забиває осиковий кілок під будівлю.

Щоб викликати нечисту силу, також використовують осіку. Так, чаклун викликає лісовика спеціальним замовлянням, стоячи на стовбурі дерева. Якщо йому треба перекинутися вовком, він шукає в лісі осиковий пеньок, який забули перехрестити, коли зрубували дерево. Тоді він хапається зубами за його край і перекидається через голову [7, 595].

Водночас осика була й оберегом від нечистої сили. Якщо господар зробить тин із осикових кілків, відьма не підступиться до його корови. Вим'я

корів підкурюють осиковою корою й листям. Для охорони помешкання від відьом тримають осику в хаті. З осиковою палицею від троїцького клечання не страшно ходити навіть уночі – нечиста сила не причепиться. Щоб повернути дитину, яку чорти підмінили своєю, «обмінка» треба покласти на осикові гілки або під осикове корито й бити так, щоб він кричав. Тоді нечиста сила забере своє чортеня, а жінці поверне її дитину. Відьма втрачає свою чарівну силу, якщо вдарити по її тіні осиковим кілком або притикою [14, 206].

Основу уявлень про **бузину** складає теза, що вона – диявольське творіння: її посадив чорт і тепер постійно сидить під нею, а тому її ніколи не викопують з корінням, щоб не дражнити диявола, а залишають рости, де б вона не була.

Палити її боялися, бо загине домашня птиця, а в піч ударить блискавка. Якщо понищити корені бузини – покорчить ноги і руки. Говорять, якщо корчувати кущ, то можна зазнати великої втрати або смерті, оскільки під ним знаходиться прихисток чорта [14, 170].

Нічого не можна будувати на тому місці, де є старий корч, – це схованка нечисті: як поставити хату, то господарі або діти будуть слабувати і мерти, а як худобу, то худоба здихатиме і не буде вестися.

Бузини в городі або на полі можна позбутися, якщо помастити сапу свяченим салом і висапати.

Ні викопувати, ні викидати бузини не можна, бо зведе руки й ноги. Під бузиною не можна сидіти чи лежати, бо може скрутити цю людину.

На Гуцульщині у такому вигляді це вірування фіксував Раймунд Кайндль. Українські горяни та підгіряни досі

остерігаються ламати, рубати гілки «бзини», боячись паралічу, оскільки вона – дідькове дерево [10, 144].

Часто, проте, зустрічається суперечлива інформація, що під бузиною сидить не просто чорт, а так званий «годованець» – домашній чорт. Такі дані наводить польський дослідник Адам Палюх: існує переконання, що кущ бузини є місцем перебування духа, а часто душка, якого гуцули називають дідухом, добродчинного, зичливого до людей, домашнього сторожа. Через це куща не можна було викопувати, нищити, інакше на вивуватця могли спасти нещастя, хвороби і навіть смерть [16, 591].

Явір у гуцулів використовувати як дрова суворо заборонено, адже це дерево, за переконаннями горян, походить від людини. На його листках не пекли коржів, бо це долоня з п'ятьма пальцями [21, 145].

Бук – дерево-тотем у гірських мешканців Карпат. Забороняється їсти з бука насіння (жир), бо воно викликає головний біль і галюцинації.

Яків Головацький висловив припущення про те, що **ясен** був присвячений Перуну. Тому стає зрозумілим походження переказів про чарівний вплив ясена та ясенового соку на змії – плазуни боялися не самого дерева як такого, а того, кому воно було присвячено, бога-громовика, здатного знищити, спелити [14, 160].

Існує багато засторог, які оберігають дерево. Наприклад: не можна забирати сире дерево з лісу, бо воно живе; за живе дерево розгнівається лісовик і буде мстити людям; не можна зривати до останнього плоди з дерев, потрібно залишати декілька птахам на поживу і для того, щоб воно родило в наступному році; забороняється рубати дерево,

що цвіте, або таке, на якому дозрівають плоди, за це загрожує нагла смерть або винищення цілого роду винуватця.

Чимало своєрідних міфологічних уявлень побутує у Карпатському регіоні про дерева з певними відхиленнями від норми. Зокрема, гуцули дерево з гіллякою-приростком, що стрімко росте угору, і таке, що має два осердя в одному стовбурі, називають «безчесним». Його не можна використовувати для господарських потреб, бо воно є притулком щезника, який покарає людину за вторгнення до його простору. Це дерево спалювали, не залишаючи й трісочки; якби з нього зробити ліжко, то на ньому годі було заснути, снилося б постійно, що падаєш, а тебе б'ють; якби покласти його у зруб хати, «то до тої хати увійшов би Юда» [22, 260].

Впливом світоглядних уявлень пояснюється, очевидно, й поширена в українців, зокрема у горян та підгірян, заборона брати на будову дерево, повалене чи зламане вітром, оскільки вірили, що бурі і завірюхи спричиняє диявол. З цієї ж причини не брали на будову й дерево, вдарене блискавкою, бо грім б'є лише в ту деревину, де він сховався. Цікава інформація про громовицю – дерево, яке розбив грім. З тріски з діркою від сучка виробляють пацьорку (кульку, яку жінки носять на шнурку при запасці, а чоловіки при ремені).

Гуцули вважають, що не можна спилувати криве, вузлувате дерево, яке шумно деренчить верхівкою. У такому дереві живе щезник, він калічить лісорубів. Існує повір'я: якщо вдарити по дереву черевиком з підковою, то воно всохне.

Не можна було використовувати виоротні дерева, бо у них чорти справляли

весілля. Особливо небезпечно було застосовувати його для побудови житла – чорти матимуть цю хату за свою і нізащо не дадуть там спокійно жити людям.

Іноді в магічних актах гуцули використовували так зване сліпе дерево, його зрубували всліпу, не дивлячись на нього [7, 597]. За народними повір'ями, зрубавши дерево, потрібно перехрестити пень, деколи залишити на ньому гроші.

Швейцарський психолог і психіатр Карл Густав Юнг (1875–1961) показав, що образ дерева живе як архетип в індивідуальному і колективному несвідомому [1, 75]. І дійсно, це один із найяскравіших життєдайних і універсальних символів. У наш час людині потрібно знову знайти втрачене почуття єдності з природою, світової гармонії, що, на жаль, так часто залишає нас. Український академік Павло Тутковський відзначив: «Культ дерев, шанування лісів колись жили в крові слов'ян і не зовсім зникли з неї й досі; лишається тільки переробити його на розумнішу форму і відродити його як свідоме опікування дерева».

ЛІТЕРАТУРА

1. Борейко В.Є., Подобайло А.В., Руденко В.Х. Захист місцевих природно-історичних святинь / В.Є. Борейко, А.В. Подобайло, В.Х. Руденко. – К.: Київський еколого-культурний центр, 2003. – 136 с.
2. Борисенко В.К., Гримич М.В., Гончаров О.П. та ін. Українська етнологія: навч. посібник / В.К. Борисенко, М.В. Гримич, О.П. Гончаров. – К.: Либідь, 2007. – 400 с.
3. Буряк Ю. Міфи України (За кн. Георгія Булашева «Укр. народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях») / Ю. Буряк. – К.: Довіра, 2006. – 383 с.
4. Василечко Л.А. Шуткова неділя. Народні звичаї, обряди та повір'я / Л.А. Василечко. – Л.: Видавництво «Тиса», 2012. – 184 с.

5. Влад М.М. Стрітенне: кн. гуцульских звичаїв і вірувань / М. Н. Влад. – К.: Укр. письменник, 1992. – 223 с.
6. Войтович В. Антологія українського міфу: у 3 т. / В. Войтович. – Тернопіль: Навч. кн. «Богдан», 2007.
7. Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження / П.І.Арсенич, М.І. Базак, З.Є. Болтарович та ін. – К.: Наукова думка, 1987 – 471 с.
8. Давидюк В.Ф. Первісна міфологія українського фольклору / В.Ф. Давидюк. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 324 с.
9. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В.В.Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
10. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: нариси (навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.) / В.В.Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 262 с.
11. Кайндль Р.Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази / Р.Ф. Кайндль. – Чернівці: Молодий буковинець. – 208 с.
12. Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість / М.Б. Лановик, З. Б. Лановик: підручник. – 4-ге вид. – К.: Знання-Прес, 2006. – 591 с.
13. Лозко Г.С. Українське народознавство. – 3-є вид. / Г.С. Лозко. – Х.: Видавництво «Див», 2005. – 472 с.
14. Мусіхіна Л.І. Магія українців устами очевидця / Лілія Мусіхіна. – К.: ТОВ «Гамазин», 2012. – 400 с. (Серія «Манускрипт»).
15. Маковій Г. У світі рослин / Г. Маковій. – Ч.: Факел пам'яті Марії, 2006. – 335 с.
16. Павлюк С. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Т. 2: Етнологія та мистецтвознавство / С.Павлюк. – Національна академія наук України, Інститут народознавства. – Л., 2006. – 812 с.
17. Потапенко О.І, Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства / О.І. Потапенко, В.І. Кузьменко. – К.: Укр. письменник, 1995. – 291 с.
18. Савчук Б. Українська етнологія (текст) / Б.Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2004.
19. Тиводар М.П. Етнографія Закарпаття: історико-етнографічний нарис / М.П. Тиводар. – Ужгород: Гражда, 2010. – 416 с.
20. Шекерик-Доників П. Рік у віруваннях гуцулів / П. Шекерик-Доників. – Верховина: Видавництво «Гуцульщина», 2009. – 351 с.
21. Шкода М.Н. Люба моя Україно. Свята, традиції, звичаї, обряди, прикмети та повір'я українського народу / М.Н. Шкода. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – 544 с.
22. Шухевич В.О. Гуцульщина. П'ята частина. – 2-ге вид. / В.О. Шухевич // Гуцульщина. – Верховина, 2000. – 334 с.

Любов КОСИЛО
науковий співробітник
Карпатського національного
природного парку